

wat dat doet met de religieuze praktijken van de stamleden, de verschillen tussen stamoudsten en de jongere generaties, enzovoorts. Dat dit ook nog in het Engels wordt beschreven, maakt deze vergelijking nog 'echter'. Het is in een andere taal een weergave van wat er in katholiek Nederland gebeurt, en nog explicieter in een klein Zuid-Limburgs dorp. Maar is dit dan de werkelijkheid, of toch *nét* niet? En als wetenschapper vraag ik me af: wat levert het aan extra kennis op? De plek van religie anno 2008 in de Nederlandse samenleving wordt van buiten af weergegeven. De geleefde religie wordt koud beschreven zonder veel empathie voor mensen die religieus zijn. De morele oriëntaties staan netjes op een rij, maar welke gevoelde waarde erachter zit is onduidelijk. De spanning tussen individuele zelfverwerkelijking en behoefte aan gemeenschap wordt zonder sociologische, psychologische of theologische omlijsting gepresenteerd. Ik mis dan wat.

De intensieve manier van kwalitatief onderzoek verdient een pluim. Triangulaire dataverzameling is zeer tijdrovend en intensief, en als je geen *native* bent (hoewel Knibbe wel Limburgse is) is het extra lastig omdat je daarbij altijd zelf je instrument bent. Of dit dan wel waardevrij is, vraag ik me af. Onderzoek brengt onmiddellijk iets in de werkelijkheid dat er anders niet was geweest bijvoorbeeld. Die discussie hoeft niet over het hoofd van Knibbe gevoerd te worden. Wel de vraag wat haar studie toevoegt aan onze kennis omdat er in de andere takken van wetenschap al veel van de hier gegenereerde kennis bestaat.

Monique van Dijk-Groeneboer

(godsdienstsociologe aan de Faculteit voor Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg)

Lieburg, Fred van (red.) (2007), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*. Heerenveen: Groen. pp. 208, ISBN 978-90-5829-780-8, € 19,95.

Over de mij indertijd 'wezensvreemde' gereformeerden gaan de opstellen in *Refogeschiedenis*. Pas toen ik ging werken kwam ik echt met hen in aanraking ook al was bij ons op het dorp een kleine gemeente van de *Gereformeerde gemeenten in Nederland en Noord-Amerika*. Dat was op, onverzekerde!, Oostzeevaarders met namen als *Calvijn*, *Farel* en *Luther*. Waren we op zee dan gingen we zaterdagavond voor anker, want zondags werd niet gevaren. Zondagmorgens werd er preek gelezen met de hele bemanning verplicht aanwezig. Een van mijn broers 'trof' het met een kapitein die van Smytegelt (1665-1739) hield, en hij werd zondag in zondag uit op een van 145 predicationen van 'Het gekrookte riet' getrakteerd. Ze vormden inderdaad 'een mathematisch geheel', zo zei hij eens. Ik moest het doen met een van de eveneens 145 'Eenvoudige oefeningen' van Wulfert Floor (1818-1876). Soms hadden we een preek op een bandje van een dominee uit Poortvliet, waarvan de inhoud grotendeels aan mij voorbij ging, door volstrekt onbegrijpelijke uitdrukkingen

en zinswendingen. De dominee leed blijkbaar aan een groot verdriet ook tijdens het preken, want zo nu en dan begon hij te huilen.

Van Lieburg, zelf als refo opgegroeid, beschouwt in de *Inleiding* op 'historiografische' wijze onder andere de lotgevallen van de benaming 'refo'. Die is in enkele decennia het pejoratieve kwijt geraakt, terwijl benamingen als 'zwarte kousenkerk' (Van der Meiden) en bevindelijke gereformeerden (Janse) meer en meer in onbruik zijn geraakt. Verder weerspreekt hij de door velen aangehangen overtuiging dat de refo's terug te traceren zijn tot jaartallen in de vaderlandse geschiedenis als 1588, 'het startpunt van gereformeerd piëtisme in de Nederlanden', en 1608, 'het geboortjaar van de beweging van de Nadere Reformatie'.

Jan Dirk Snels opstel kan ook worden gezien als een onbedoelde ondersteuning van deze 'vermeende continuïteit'. Waar treffen we de refo's aan, vraagt Snel zich af in een bijdrage die een historisch-sociologische 'klassieker' wordt. Hij spreekt van de *refoband*, en die vinden we in de plaatsen waar de SGP veel stemmen in de gemeenteraadsverkiezingen behaalde. De SGP-ers vormen in deze gemeenten een dominante minderheid. Ook laat hij zien dat in de refoband de Hersteld Hervormde Kerk, de in 2004 van de Nederlandse Hervormde Kerk afgescheiden groep die niet met de PKN onder een dak wilde verkeren, wordt gevonden. Refo's konden daar gedijen waar de protestantse orthodoxie sterk aanwezig was en de onkerkelijkheid laag. Je zou met Weber kunnen spreken van een *Pariahkultur*. Snel verklaart de aanwezigheid mee uit een frontmentaliteit tegen de 'moderniteit', en dan niet tegen de 'papen', maar tegen de (neo)calvinisten. Hierbij onderscheidt hij de moderniteit van de vrijzinnigheid en de onkerkelijkheid, en die van de neocalvinisten. Nu zijn de refo's goed georganiseerd en ook in staat zich zelf te moderniseren.

Eerder is dan al uit Van Klinkens opstel gebleken waarom ik mij met mijn neo-calvinistische opvoeding een vreemde voelde in de bevindelijke wereld. Door de Nadere Reformatie was de calvinistische theologie zodanig beïnvloed dat gelovige enkelingen zichzelf op een exacte, systematische en objectieve wijze onderzochten hoe ze waren gepredestineerd. De Kuyperiaanse theologie had dominees en theologen dit 'egocentrisch gepieker' (de bevindelijkheid) doen afwijzen, mee omdat ze zagen dat zo'n vroomheid gemakkelijk kon ontaarden in 'een vermomde vorm van egoïsme'. Ook de 'veronderstelde' wereldmijding van de bevindelijken ging in tegen de (calvinistische) gedachte om actief in de wereld te moeten zijn.

Exalto maakt met behulp van het begrip 'narratieve gemeenschap' duidelijk hoe de bevindelijke vorm van bekering een van de dragers van de cultuur van de refo's werd, en die zeker tot halverwege de twintigste eeuw als zodanig heeft gefunctioneerd. Een andere drager werd gevormd door de tale Kanaäns, 'het specifieke woordgebruik van de bevindelijken over hun geloofsondervinding' en daaraan onlosmakelijk gekoppeld van de 'geestelijke keurmeesters'. Deze vormen het onderwerp van Zwemers opstel. De omgang met deze tale Kanaäns maakte duidelijk hoe het met de geestelijke staat van de betrokkene stond. Zowel het gebruik van en de 'vraag' ernaar is na de jaren vijftig van de vorige

eeuw afgenomen, mee door de conflicten over de leer die zich in de bevindelijke kringen hadden afgespeeld. Exalto's en Zwemers bijdragen maken opnieuw duidelijk waarom de 'oude' bevindelijkheid ook voor relatieve buitenstaanders zo moeilijk valt te begrijpen. Ook aan de refo's zijn de rationaliseringsprocessen niet voorbijgegaan, en het ontstaan van een refozuil vormt een breuk met het verleden volgens Exalto.

Wallet beschrijft naoorlogse trendbreuken in de Christelijk gereformeerde kerk aan de hand van de ontwikkelingen in de Christelijk gereformeerde gemeente in Mijdrecht. Bevindelijk*angehauchte* kerkleden als ook evangelikalen vertrokken. De lokale Mijdrechtse ontwikkelingen vormen een afspiegeling van wat er zich binnen het christelijk-gereformeerde kerkgenootschap voordoet. Het zijn eigenlijk dezelfde rationaliseringsprocessen die eerder binnen de Gereformeerde kerken in Nederland speelden en die ook in de Gereformeerde kerken (vrijg.) zichtbaar zijn. Wel is de context anders, want in tegenstelling tot de Christelijk gereformeerde kerken waren dit kerkgenootschappen zonder een refo-vleugel. De opstellen van Paul en Van Wisse tenslotte, zijn voor de historische en theologische fijnproevers over respectievelijk de a-historiciteit van de bevindelijken, en het nauwe verband dat tussen de theologie van Augustinus en die van de bevindelijken bestaat.

Refogeschiedenis in perspectief vormt de neerslag van een in 2006 gehouden symposium aan de VU over de refo's. Niet zelden vormen de bijdragen op zulke symposia en de daaruit voortkomende bundels een soort van verplicht nummer. Als dan bovendien redacteur en inleiders 'partijgangers' zijn, dienen ze vaak ook nog eens om de eigen kerkelijke voortreffelijkheid te tonen en te bevestigen. Voor deze bundel gaan beide kwalificaties niet op. Een belangrijke bundel, niet alleen voor godsdiensthistorici maar ook voor godsdienstantropologen en -sociologen.

Durk Hak

(als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen te Groningen).

Hoekstra, E.G. & M.H. Ipenburg (2008), *Handboek Christelijk Nederland. Kerken, gemeenten, samenkomsten en vergaderingen*, Kampen: Kok, pp. 752, ISBN 9789043509299, € 42,50.

Hoekstra en Ipenburg, auteurs/bezorgers van het *Handboek Christelijk Nederland*, hebben al een zekere reputatie opgebouwd met betrekking tot het 'wegwijs' maken van het grote publiek op het ingewikkelde terrein van gelovig Nederland. Van hun *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland* verschenen reeds drie herdrukken en een vierde is in voorbereiding. Omdat in deze laatste publicatie er nadrukkelijk voor gekozen is zo veel mogelijk lemmata te beschrijven, kan van de behandelde onderwerpen slechts zeer beknopte informatie worden gegeven. Daarom hebben de schrijvers gemeend dat er een behoefte zou bestaan aan een wat uitvoeriger en tevens actuele beschrijvingen van de vele